

FEJEZET A XVIII. SZÁZADI VALLÁSI PONYVAIRODALOM TÖRTÉNETÉBŐL*

1. A források

Az összehasonlító irodalomtörténet, a művészettörténet és a történeti néprajz vizsgálatainak határterületén álló ponyvanyomtatványok lassan szaporodó irodalmában továbbra is mostoha hely illeti meg a vallásos tematikájú kiadványokat.¹ Ezek önálló kutatását a XVIII. századi anyagban egyrészt az indokolja, hogy a ponyvairodalom túlnyomó része ebben az időszakban még vallásos jellegű, s általában jól elkülöníthető a világi témájú nyomtatványoktól. Másfelől az időbeli körülhatárolást az teszi lehetővé, hogy a ponyvanyomtatványok egyik csoportjának, a füzetes kiadványoknak a tömeges elterjedése – az előtörténetnek tekinthető XVI–XVII. századi megjelenés, kialakulás² után és a XIX. századi konjunktúra időszaka előtt – lényegében éppen a XVIII. századra tehető. S amikor az említett tudományágak kezdeti tartózkodását a témától kezdi fölvaltani a fokozódó érdeklődéssel párhuzamosan növekvő elkedvetlenedés az anyag kutathatóságának szerény lehetőségei miatt, időszertűnek látszik kísérletet tenni egy műfaját tekintve viszonylag könnyen meghatározható kiadványcsoport alaposabb elemzésére.

Mint az eddigi kutatások tanúsítják, a ponyvanyomtatványok elsőrangú történeti forrást jelentenek mind az adott kor, mind pedig a mai tudományos kérdésközpontok számára, különösen ha az anyagot összetett használati funkciójában, eredeti történeti összefüggéseiben és többretegű jelentésében vizsgáljuk. A ponyvafüzetekből az irodalomtörténet elsősorban az áhítatirodalom összetett műfajáról, folklór és irodalom kölcsönhatásáról nyerhet a korábnál árnyaltabb képet, a művészettörténet előképek és hatások után nyomozva a címlapok fa- és rézmetszetein végig kísérheti a történeti stílusok, ikonográfiai típusok popularizálódását, a néprajz pedig a népi vallásosság történetének valóságközeli bemutatásához, az ízlés- és véleményalakulás folyamatához, a használók preferenciájának irányíthatóságához találhat értékes adatokat. Ebből következik, hogy megközelítésünk elsősorban társadalomtörténeti jellegű, és figyelmünket elsősorban annak a folyamatnak a társadalmi-kulturális kontextusára fordítottuk, amelyben a ponyvafüzetek egyfajta információhordozóként funkcionáltak, s amelyben a tömegméretű termelés és fogyasztás törvényszerűségei szoros kölcsönhatásban álltak egymással. Ezért a kép és a szöveg egyenrangú kezelésével és értelmezésével az előállítás, a terjesztés körülményei-

*A tanulmány alapjául szolgáló doktori disszertáció: TÜSKÉS Gábor: *Fejezet a 18. századi vallási ponyvairodalom történetéből*. Bp. 1984. Itt a teljes forrás- és példaanyag, irodalomjegyzék, valamint egyes megállapítások részletes kifejtése is megtalálható. Ezúton is megköszönöm Dömötör Tekla és Varga Imre bírálóinak a tanulmány szövegében hasznosított megjegyzéseit.

¹VAMOS Éva, *18. századi ponyvairodalmunk néhány kérdése*. Dissz. Bp. 1969., POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tükröje*. Bp. 1978., *Magyar Néprajzi Lexikon*. IV. Bp. 1981. 261–264.

²A XVI. század második feléből ismert magyar nyelvű vallásos ponyvafüzetek a *Régi Magyarországi Nyomtatványok*. I. 1473–1600. Bp. 1971. alapján kizárólag protestáns jellegűek, nagyrészt a kolozsvári Heltai műhelyben (290, 463, 493, 585, 666. sz.), kisebbrészt a debreceni nyomdakban (312, 778. sz.) és Nagyszébenben (369. sz. német nyelvű) készültek. A XVII. századi előzmények közül megemlítjük azt az ugyancsak protestáns ponyvafüzet-töredéket, amely négy különböző ének- és imádságszöveget tartalmaz: *Drey schöne geistliche Lieder*. . . Hermannstadt, 1619. Vö. *Régi Magyarországi Nyomtatványok*. II. 1601–1635. Bp. 1983. 1197. sz.

től a fogyasztás, a recepció, a használati tér sajátosságaiig kíséreljük meg nyomon követni a ponyvakiadványok útját.

A kiválasztott forráscsoport körülhatárolása is elsősorban ezeknek a szempontoknak a figyelembevételével történt. Az eddig meglehetősen differenciálatlanul kezelt ponyvairadalom sokműfajúsága, belső tétegzettségé megkívánta azt is, hogy a tér- és időbeli meghatározók, a tematikus, stílusbeli és funkcionális megfontolások szem előtt tartása mellett egy önállóan csak nemrég felismert publikációs formát állítsunk a vizsgálat középpontjába: a ponyvafüzetek csoportját. A nemzetközi szakirodalomban a terminológiai szétválasztás után ma már az archiválás és a tudományos feldolgozás számára is egyaránt elfogadott kiindulópont, hogy az egylapos nyomtatványokat eltérő kiállítási technikájuk, nyomdai kiserelésük és használati módjuk miatt elkülönítve vizsgálják a többlevelű, füzetszerű kiadványoktól.³ Ennek megfelelően csak azokat a nyomtatványokat vontuk be a vizsgálat körébe, amelyeket a nyomdai előállítás során legalább egyszer félbehajtottak, így legkevesebb két levélből állnak, s összterjedelmük nem haladja meg a 4-8-16, ritkán a 32 oldalt. A füzetek ív nagysága rendszerint nyolcad- és tizenhatodrért között változik, ami az egykorú használó számára könnyebb kézbevehetőséget, kezelhetőséget jelentett – szemben egyrészt a nagyobb méretű egylapos nyomtatványokkal, amelyeket rendszerint a falon, szekrényajtón stb. függesztettek ki, másrészt az ugyancsak egylapos, de kisméretű szentképekkel, amelyek megőrzését föltehetően már a XVIII. században az imádságos könyvekben történő elhelyezéssel biztosították.⁴

A kutatás kereteinek megvonásánál a legnagyobb nehézséget a nyomtatványok társadalmi relevanciájának meghatározása, s ezzel a vizsgálandó források körének szűkítése vagy tágítása jelentette. Pusztán formai szempontok (terjedelem, ívméret, nyomdai kivitel szintje, papírminőség) ugyanis nem mindig elegendők ahhoz, hogy egy füzetes nyomtatványról egyértelműen eldöntsük, milyen olvasóközönségnek készült. Részben már a formai jellemzők összevetése is felhívta a figyelmet arra, hogy a könyv és a ponyvafüzet között meghúzódik a vallásos tematikájú nyomtatványoknak egy olyan csoportja, amely egyértelműen sem ide, sem oda nem sorolható. Ezek a század első felében még többnyire latin,⁵ később egyre inkább magyar vagy német nyelvű füzetes, többnyire alkalmi jellegű kiadványok finom papírra nyomtatva, nagy formátummal, igényes nyomdai kivitelben és nagyobb terjedelemben a vallásos ponyvafüzetekhez hasonlóan ugyancsak az áhítat ébresztését szolgálták, de egy egészen más közönséghez, más társadalmi réteghez szóltak: címzettjük elsősorban az egyháziak köre, a főnemesség és az értelmiség lehetett. Másfelől viszont tartalmi szempontokat kellett vizsgálnunk akkor, amikor kiállításban, technikai kivitelben a ponyvafüzetekhez nagyon hasonló nyomtatványokkal találkoztunk, ahol legfeljebb a szerző, a megrendelő, a mecénás rendszerint már a címlapon feltüntetett személye, esetleg a kiadvány témája árulja el, hogy nem a paraszti, polgári, kismemesi rétegeknek szánt művel van dolgunk.⁷

³ SCHENDA, R., *Volk ohne Buch*. Frankfurt am Main, 1970. 271., BREDNICH, R. W., *Die Liedpublizistik im Flugblatt des 15. bis 17. Jahrhunderts*. I. Baden-Baden, 1974. 9–30., WEHSE, R., *Schwanklied und Flugblatt in Grossbritannien*. Frankfurt am Main–Bern–Las Vegas, 1979. 4–21., HARMS, W.–PAAS, J. R.–SCHILLING, M.–WANG, A. (Hrsg.): *Illustrierte Flugblätter des Barock*. Tübingen, 1983. VII–VIII.

⁴ SZILÁRDFY Zoltán, *Magyar barokk szentképek*. Művészettörténeti értesítő 1981/2. 114. közli az egri ferences templom Szt. Antal oltárképének (Huetter Lukács, 1756) egyik részletét, amely imádságos könyvet ábrázol szentképpel.

⁵ Így pl. Michael Manuel OLSAVSZKY, *Sermo de sacra occidentalem inter, et orientalem ecclesiam unione*... Vindobonae, 1765.

⁶ Így pl. PADÁNYI Bíró Márton, *Prodigium prodigiorum. Csudáknak csudája*... Buda, 1743., P. Pius FÜSI Ord. Dom.: *Lapis Caeruleus ex obtentu Fraternalitatis Rosarianae lapis adiutorii nominatus, az az Kékkő várának a szentséges Rósáriom Társasága felállításából Segítség kövére való magyarázása*... Buda (1744).

⁷ Így pl. *Ajtatos fohászokodás*... B. Homode László S Ferencz buzgóságától szenteltetett. Győr, 1759., *Sz. Domonkos Szerzete-beli Rikcziai szűz szent Katalinnak*... élete, ki... tekintetes, és nagyságos Szalai Barkóczy Constantia kis-asszony, ugy tekintetes, és nemzetes Okolicsnyai Okolicsányi Francisca kis-asszony költségekkal ki-nyomtattatott. Kassa, 1749.

Mindezen szempontok együttes érvényesítése az anyaggyűjtés, a feltárás és a feldolgozás során csak az egyik nehézséget jelentette. Nem hagyhattuk ugyanis figyelmen kívül azt a tényt, hogy a korabeli ponyvafüzet-termelésnek csak egy elenyésző töredéke maradt ránk, s az sem a használók kezén tovább öröklődve, hanem eredeti környezetéből kiszakítva, a különböző köz- és magángyűjteményekben.⁸ Szükséges tehát az egész vizsgálat során számításba venni egy már az előállítás pillanatában megkezdődő szelekciós folyamatot, ami korlátozza az összegyűjtött anyag reprezentativitását és ezzel a következtetések általánosíthatóságát. Eleve nem törekedhettünk tehát egy teljes bibliográfia összeállítására, de a kiterjedt gyűjtőmunkával igyekeztük ellensúlyozni a fennmaradt forráscsoport töredékességét, s így talán sikerült átfogó képet kapnunk, amely szükségszerűen magában hordja a továbbbrazolás igényét.

A gyűjtést az elsődleges forrásoknál, a különböző könyvtárak⁹ állományában kezdtük, s az így kapott anyagot egészítettük ki a bibliográfiák adataival. Az időbeli keretek megvonásánál alsó határnak az 1700-as évet vettük. A felső határ elvben 1800, de ezt némileg módosította egyrészt az a tény, hogy több olyan nyomtatvánnyal találkoztunk, amelyet pontos évszám híján csak a XVIII–XIX. század fordulójára tudtunk datálni. Másfelől célszerűnek látszott kiterjeszteni a vizsgálatot néhány olyan, közvetlenül 1800 után megjelent kiadványra, amelyet már a XVIII. század második felében is működő nyomdák, esetleg korábbi, ma már ismeretlen kiadványok újrakiadásával állítottak elő, s ezért ezek a nyomtatványok a termelés kontinuitásán kívül jól szemléltetik a publikációs forma továbbélését és a műfajok fejlődésének folyamatosságát is. Az elemzésben összesen 336 db kiadványt veszünk számításba. Ebből évszámmal jelent meg vagy pontosan datált 59,2%, további 14,5% a nyomdák működési ideje vagy más, a kiadványban található utalás alapján a XVIII. század első vagy második felére datálható. Így az összes kiadvány 73,7%-t tudjuk pontosan datálni a XVIII. században, a századfordulóra és közvetlenül az 1800 utáni évekre eső, évszámmal jelzett vagy datált ponyvafüzet az összes kiadvány 9,2%-át adja. Ez azt jelenti, hogy az egész anyag 82,9%-át el tudjuk helyezni a vizsgált időszakban, s mindössze 17,1% azoknak a kiadványoknak az aránya, amelyek hely, nyomda és év nélkül jelentek meg, vagy amelyeknél a nyomdák hosszú működési ideje lehetetlenné teszi a közelebbi időmeghatározást.

A vizsgálatban magyar, német és szlovák nyelvű nyomtatványok szerepelnek. Az anyag nyelvi megoszlása szerint az összes kiadványnak valamivel több mint a fele magyar nyelvű (53,6%), a fennmaradó mennyiségen a német és a szlovák nyelvű kiadványok csaknem egyenlő arányban osztoznak (20,8 illetve 25,6%). A nem magyar nyelvű kiadványoknak ez a viszonylag magas aránya jól mutatja a nyomdáknak azt a törekvését, amellyel a magyarul nem olvasók vallási szükségleteit messzemenően igyekeztek kielégíteni.

Az 1700–1800 közötti időszakban lehetőség nyílt az évszámmal jelölt és a pontosan datált anyag felekezeti megoszlásának vizsgálatára. Az elemzett ponyvafüzetek háromnegyed része (75,9%) katolikus, egynegyede pedig protestáns jellegű kiadvány, néhány esetben bizonytalan a nyomtatványnak egyik vagy másik felekezethez történő egyértelmű hozzárendelése. A százéves időtartamot tízéves szakaszokra bontva protestáns kiadványokkal a század első éveitől kezdve folyamatosan találkozunk, katolikus ponyvafüzetek viszont csak a század 30-as éveitől kezdve jelentkeznek. Ez a különbség azonban csakhamar kiegyenlítődik, s a század közepén a két felekezethez sorolható kiadványok száma

⁸ A ponyvafüzetek egykori gyűjtőire a possessor-bejegyzésekből következtethetünk. A kiadványokban a következő nevekkel találkoztunk: Jankovich Miklós, Szüry Dénes, Ballagi Aladár, gr. Széchenyi Ferenc, id. Szinnyi József, Horváth Ignác (bencés szerzetes, majd 1876-tól könyvtáros), Perényi József (piarista szerzetes, irodalomtörténész).

⁹ Az anyaggyűjtést a következő könyvtárakban végeztük: Országos Széchenyi Könyvtár, OSZK Kisnyomtatványtár, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Szüry- és Budapest-gyűjtemény, MTA Mikrofilmtár, MTA Irodalomtudományi Intézet, Néprajzi Múzeum Könyvtára, Budapesti Egyetemi Könyvtár, Piaristák Központi Könyvtára, Ráday Könyvtár, Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára Sárospatak, Herman Ottó Múzeum Történeti Adattára Miskolc. Az anyag hozzáférhetetlensége, illetve rendezetlensége miatt a nagyobb gyűjtemények közül nem volt lehetőségünk Tibold Attila magángyűjteményének, Bálint Sándor hagyatékának és az esztergomi Népi Vallásos Emléktár ponyvaanyagának tanulmányozására.

kisebbségtől eltekintve nagyjából ugyanazon a szinten mozog. A 60-as évektől a katolikus nyomtatványok mennyisége ugrásszerűen emelkedik, szemben a protestáns ponyvafüzetek számának ingadozást, illetve folyamatos csökkenést mutató tendenciájával. (1. melléklet)

2. Műfajok, eredet

Az irodalomtörténet és a történeti néprajzkutatás részéről az utóbbi időben több erőfeszítés történt annak érdekében, hogy bepillantást kapjunk a társadalom jelentős hányadát kitevő kismesesi, mezővárosi, paraszt-polgári, kézműves és jobb módú falusi rétegek nehezen megragadható barokk kori vallásos műveltségébe. Az egyházi műfajok zavarba ejtő sokfélesége, az irodalmi szerkezetek összetettsége és összefonódottsága azonban néhány kiemelkedő szerzőtől eltekintve lényegében megakadályozta a beható foglalkozást az áhítati irodalom szövegeivel, pedig ezek jelentős helyet foglalnak el a XVIII. század művelődéstörténetében.¹⁰ A többször megfogalmazott ítélet – amely szerint ezek a szövegek esztétikai mértékkel nehezen megközelíthetők, a hagyományos stílusfogalmak velük kapcsolatban csak ritkán alkalmazhatók – a gyakorlatban azt eredményezte, hogy a barokk kori egyházi irodalom műfajelméleti kérdései jórészt tisztázatlanok, a vallási szövegek előállításáról, rétegzettségéről, funkciójáról, a műfajok fejlődéséről nagyon keveset tudunk. Csak újabban terjed a felismerés, hogy az áhítati irodalom – és annak egyik kifejezési formája, a szájhagyománnyal és a kéziratok költészettel egyaránt szoros kapcsolatban álló vallási ponyvairodalom – nem különíthető el az irodalom többi területétől, mivel az egy társadalmi réteg kulturális állapotának kifejezője, s az adott korszak szellemi áramlatainak hű tükrözője. S mivel az épületes irodalom az esztétikumot rendszerint meghatározott cél elérésére használja, tartalmi és stílusi eszközeit adott morális, teológiai és vallási tartalmak terjesztésének és meggyökereztetésének szolgálatába állítja, különösen alkalmas arra, hogy az általa létrehozott kommunikációs rendszerben az ízlés és a szükségletek alakulását, a befogadók rendszerrel való azonosulásának folyamatát részletesen megfigyeljük.¹¹

A vizsgált anyag műfaji összetételének megállapítása nem kívülről és felülről bevitt fogalmakkal, hanem magából az anyagból történt. Nem kis nehézséget jelentett a műformák állandó keveredése, a különböző műfajok együttes jelenléte egy kiadványon belül. A kiadványok műfaji besorolásánál törekedtünk arra, hogy egyrészt áttekinthetővé és kezelhetővé tegyük az egész anyagot, másrészt lehetőség nyíljon a műfajok átalakulásának vizsgálatára. Végül nem feledkezhetünk meg a rugalmasság alapvető követelményéről sem: törekedtünk arra, hogy ez a besorolás alkalmas legyen a bővítésre, a valamilyen okból figyelmen kívül maradt további kiadványok rendszerbe illesztésére.¹² A nagyobb műfajokon (ének, imádság, elmélkedés, kegyhelytörténet) belül lehetőség nyílt tematikus csoportok meghatá-

¹⁰ KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. 186–209.

¹¹ A vallásos irodalom körébe sorolható kiadványok összességüket tekintve lényegében kettős rendeltetésűek: céljuk egyrészt az egyéni vallásosság belső elmélyítése, másrészt a közéleti, társadalmi magatartás szabályozása. E kettős célkitűzés tovább bontható a szövegekben kifejezésre jutó hármas intenció alapján: az igehirdető jellegű szövegek (propaganda fidei) elsősorban a megtérésre (conversio), a tanító jellegűek (catechesis) a hit elsajátítására és kifejezésére (eloquentia), a szorosabb értelemben vett építő jellegű szövegek (aedificatio) pedig a megtartóztatásra (askesis) irányulnak. A három szöveg-típushoz egy-egy megfelelő stílus kapcsolódik: az elsőben a narratív, a másodikban a retorikus, a harmadikban pedig a kontemplatív stílus jegyei az uralkodók. Johannes WALLMANN, *Überlegungen zum Begriff der religiösen Volksliteratur* c. előadásából idézi BRÜCKNER, W., *Literatur und Volk im 17. Jahrhundert*. Probleme populärer Kultur in Deutschland. Bayerische Blätter für Volkskunde 1982/4. 230. – Ezek a – részben még a középkori vallásos irodalom tudásain alapuló – meglehetősen durva kategóriák azonban nem alkalmasak a vallásos ponyvafüzetek sokrétűségének érzékeltetésére, az irodalmi műfajok elkülönüléséhez hasonlóan a XVIII. században a vallási ponyvairodalom terén is végbemenő átalakulások bemutatására.

¹² SCHENDA, R., *Műfajelméleti tézisek*. Előzmények és tervek a Folklore Tanszékről. 58. Bp. 1982.

rozására, a személyekhez, földrajzi helyekhez, felekezetekhez köthető anyag szétválasztására. Külön műfajként szerepel a „históriás ének” fogalmával jelölt, kivétel nélkül református jellegű kiadványok csoportja, ahova többnyire különböző bibliai témáknak az énekvers formáját mutató feldolgozásait soroltuk. A „história” kifejezés itt átvitt értelemben szerepel, mivel nem csupán epikai, hanem lírai és drámai elemeket is magában foglal. A nyomtatványok túlnyomó többsége az eddig felsorolt műfajokhoz tartozik, s csupán néhány mű sorolható az exemplum, az alkalmi nyomtatvány, a vitairat és a paródia lényegében már a vallásos ponyvafüzetek peremterületén álló, de még ide kapcsolódó műfajába.

Ha a különböző műfajok időbeli megoszlását és differenciálódását vizsgáljuk, az 1700–1800 közötti időszakot két részre osztva – a műfaji megoszlást egyelőre figyelmen kívül hagyva – szembetűnő, hogy az évszámmal megjelölt és datált össztermelésből a század első felére mindössze 14,1%, a század második felére viszont 85,9% jut. A század első vagy második felére datálható össztermelés műfaji megoszlása azt mutatja, hogy míg a század első felében az ének és a históriás ének műfajai fordulnak elő jelentősebb számban, a század második felében az ének és az imádság számának növekedése mellett a históriás ének mennyisége jelentősen csökken, s több új műfaj (exemplum, alkalmi nyomtatvány, paródia) jelenik meg. (2. melléklet) Az évszámmal jelölt kiadványok lehetőséget adnak néhány műfaj időbeli alakulásának tízéves pontossággal történő megrajzolására. Így például, míg a históriás ének kisebb-nagyobb ingadozással a század első éveitől kezdve az egész időszakban folyamatosan jelen van, az ének műfaja csak a század 30-as éveitől jelentkezik. Az imádság önálló műfajként a század közepén jelenik meg, s szerepe fokozatosan nő egészen a század végéig. A növekedés aránya azonban alatta marad az énekek jelentősége – lassú kibontakozása után az 1760-as évektől megfigyelhető – ugrásszerű emelkedésének, ami lényegében párhuzamosan követi az össztermelés még meredekebben felfelé ívelő alakulását. (3. melléklet)

A legtöbb tisztázatlan kérdés a bonyolult összetételű szövegegyüttes eredete körül van. Egy kiadványon belül gyakran rendkívül változatos összetételű szöveg- és dallamegyüttessel találkozunk mind a katolikus, mind a protestáns felekezetekhez kapcsolódó anyagban. A szövegek egy része a középkori latin egyházi irodalom műfajaival hozható kapcsolatba, más része XVI–XVII. századi előzményekre megy vissza. Nem kis nehézséget jelent a XVIII. századi szövegek eredetkérdésének megválaszolása sem, mivel a szerzői személytelenség gyakorlata miatt a korabeli szerzők, fordítók nevét csak ritkán jelölik a címlapon, s a kiadványokon belül (versfőkben stb.) is csak ritkán találunk rájuk utaló adatot. Az anyag időbeli rétegzettségének eredet szerinti vizsgálatára a magyar nyelvű kiadványok esetében vállalkoztunk, a szövegek egy részénél azonban itt is csupán feltevésekre vagyunk utalva.

A katolikus énekszövegek eredetét vizsgálva néhány kiadvány középkori latin himnusz fordítását tartalmazza. Ilyen például a Krisztus feltámadása, bűneinket elmosá kezdetű „régí húsvéti ének”, amely a XVI. század óta számos magyar nyelvű változatban ismert.¹³ Találkozunk a Stabat juxta crucem Christi párbeszédés Mária-siralom Álla Krisztus keresztjénél Szűz Anya keserves szívvel kezdetű változatával,¹⁴ s két kiadásban is előfordul az Én nemzetem, zsidó népem kezdetű ének szövege, amely a katolikus liturgiában énekelt Impropria, a Populus meus fordításai közül a legelterjedtebb.¹⁵ Egy másik kiadványban egymás után található az Adoro te devote himnusz fordítása,¹⁶ valamint az Údvöz légy Krisztusnak drága szent teste kezdetű ismert katolikus egyházi ének szövege.¹⁷ Megtaláljuk ezenkívül az O salutaris hostia kezdetű középkori himnusz fordítását,¹⁸ valamint a Mittit ad virginem általánosan elterjedt középkori szekvencia változatát.¹⁹ Egy váci kiadványban 1798-ban jelent meg a tévesen Szent Kázmér lengyel királynak tulajdonított ének, melynek eredetije az egyik leg-

¹³ CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*. RMDT I. Bp. 1958. 635–636.

¹⁴ PAPP Géza, *A XVII. század énekelt dallamai*. RMDT II. Budapest, 1970. 435–436.

¹⁵ RMDT II. 459.

¹⁶ RMDT II. 587.

¹⁷ RMDT II. 65. 80. sz. jegyzet

¹⁸ RMDT II. 480.

¹⁹ RMDT II. 542–543.

ismertebb és sok nyelvre lefordított középkori Mária-ének, Morlasi Bálint clunyi szerzetes Mariale c. művéből kiszakított önálló költemény.²⁰

Változatos képet mutatnak a XVII. századból eredeztethető katolikus énekszövegek is. Míg a protestáns jellegű kiadványokban zsoltárokkal csak nótajelzésként találkozunk, katolikus kiadványban előfordul az 50. zsoltár fordítása.²¹ Egy másik ponyvafüzet Nyéki Vörös Mátyás *Tintinnabulum* c. műve második részének negyedik, Ó te rettenetes elkerülhetetlen kezdetű elmékedését tartalmazza.²² Nem ismerjük a szerzőjét az ugyanebben a kiadványban első helyen álló Igaz bíró Krisztus Jézus mikor eljövend kezdetű éneknek, melynek szövegét először a Gyöngyösi toldalék (1628–35) őrizte meg.²³ Nyéki a szerzője a Keresztyéni készület az idvesség halálra c. ponyvafüzet mindkét énekének, melyek közül a Szörnyű halál, imé hol áll kezdetű a Horrenda mors, tremenda mors ismeretlen eredetű latin versezet Nyéki-féle átköltése,²⁴ a Szegény gyarló ember, jaj mely nyomorult vagy kezdetű pedig a *Tintinnabulum* utolsó verse.²⁵ A XVII. században kell keresnünk a forrását néhány további szövegnek is, mivel ezek első említését XVII. századi kéziratos vagy nyomtatott énekeskönyvek tartalmazzák. Ilyenek a Jézus szent halálának meghallád ember létit,²⁶ a Jaj nagy kedvem tartott szerelmes szülöttem,²⁷ a Mint az Noé bárkájából kiküldött galambnak,²⁸ az Ó áldott Szűzanya, mennyei szép rózsza,²⁹ a Ki ád én szívemnek, vizet szemeimnek³⁰ és az Ah, hol vagy magyarok tündöklő csillaga kezdetű ének.

A XVIII. századi katolikus énekszövegek közül a Nagy bizodalommal hozzád járulok kezdetű szöveg szerzője a versfők utalása szerint Dobaifi Német Ferenc, de még a nevét sem tudjuk a sasvári kegyképhez szóló Aitatos énekek szerzőjének, amelyeket a címlap szerint a „szűznek képéhez szereteti indulattal-lévő Mária hive öszve timporálgatott Rév-Komáromban 1733. esztendőben”. Kéziratos énekeskönyvekben való előfordulása alapján ugyancsak a XVIII. századból kell eredeztetnünk a Boldogaszony, anyánk és az Egek ékessége, földnek dicsősége kezdetű ének szövegét. A XVIII. századi ismeretlen eredetű énekszövegeknél nagymértékben számolnunk kell egyrészt a licenciátusok, „szent emberek”, búcsúvezetők, kántorok,³¹ másrészt a tehetségesebb nyomdászok énekszerzői tevékenységével, s gondolnunk kell a szövegek egyházi, szerzetesi (elsősorban ferences és jezsuita) ihletésére is.³²

Víszonylag könnyű volt a szövegek eredetének meghatározása a históriás énekek és a protestáns felekezetekhez kapcsolódó bűnbánati énekek esetében, mivel itt jórészt XVII–XVIII. századi ismert szerzők munkájával van dolgunk. Nem mindig nevezik meg a címlapok a Tékózló fiúról és a Mária Magdolnáról szóló históriás énekek szerzőjének, Szentmártoni Bodó Jánosnak a nevét. A tékózló fiú históriájával társítva legtöbbször Szentmártoni Bodó A vas dicsérete c. mesterségverse jelent meg, az általunk ismert legkorábbi kiadásban azonban két penitenciális ének kapcsolódik hozzá. Ezek közül az első az utolsó versszak szerint 1628 márciusában keletkezett, a Sokszor Uram fohászodom kezdetű

²⁰ *Régi Magyar Költők Tára* XVII. század. 2. Bp. 1962. 223–229, 493–494. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1891–1914. I. 873–875. a váci ponyvafüzet szövegének fordítását tévesen Benyák Bernát piarista tanárnak tulajdonítja.

²¹ RMDT II. 652.

²² RMKT 2. 193–196, 483–489.

²³ STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája* (1565–1840). Bp. 1963. 49.

²⁴ RMKT 2. 229–233., 497–498.

²⁵ RMKT 2. 240–4., 505–506.

²⁶ RMDT II. 599–601.

²⁷ RMDT II. 450–451.

²⁸ RMDT II. 602., STOLL Béla i. m. 117.

²⁹ RMDT II. 559–562.

³⁰ *Régi Magyar Költők Tára* XVII. század 7. Bp. 1977. 64, 463.

³¹ A XIX. századi laikus énekszerző gyakorlatról I. BÁLINT Sándor, *Egy magyar szentember*. Bp. 1941. 7–37.

³² A nyugat-magyarországi német nyelvű kiadványok egyes szövegeinek jezsuita szerzőségét felteleezi RIEDL, A.–KLIER, K. M., *Lied-Flugblattdrucke aus dem Burgenland*, Eisenstadt, 1958. 7–8.

második ének szerzője pedig a versfők szerint Felsőszőlősi István.³³ Mária Magdolna históriája önálló kiadásain kívül megjelent Szentmártoni Bodó A vadászás dicséretéről szóló mesterségversével, Szőnyi Benjámín Hitetlen Tamás siralmával és leggyakrabban egy Szentséges Úr Isten, ki lakozol mennyben kezdetű Penitenciatartó fohászkozással.³⁴ Köleséri Sámuel Czeglédi István haláláról írt históriás énekével több alkalommal egy kiadványban jelent meg Az Isten anyaszentegyházának . . . állapotján való siralom, mely az 1674-ben börtönbe került prédikátorok sorsát énekli meg.³⁵ A pokolban kínlódó dúsgazdag históriája a Névtelen Comico-Tragoedia (1646) második felvonását, a poklot megelevenítő Lázár-jelenetet tartalmazza, amely a katolikus énekeskönyvekbe is bekerült.³⁶ A Szent Judit . . . dolgairól szóló, párbeszédszerű históriás ének keletkezési körülményeit az utolsó versszakból tudjuk meg: „Irtam ez verseket a Duna mentébe, / Ezer hétszáz negyven negyedik töltébe, / Tanitásim között munkám meg-szüntébe, / Meleg Canicula reánk érkezébe.”

A bűnbánatra indító protestáns kiadványok közül a Gyász ruha . . . c. füzet egyik változatának második, penitenciatartó énekét a versfők szerint Molnár István, a harmadikat Michael Jénéiy szerezte.³⁷ A Két szép keserves és istenes énekek c. 1773-ban és 1792-ben megjelent kiadvány második, Seregeknek hatalmas nagy királya kezdetű éneke Sinka György 1678-ból való, azonos című tíz versszakos szerzeményének egyik változata.³⁸ Föltehetően protestáns eredetű a Miként Egyiptusban egy pelikán madár kezdetű ének, amely az Öt szép új énekek c. 1792-ben kiadott, többségében katolikus énekeket tartalmazó ponyvafüzet második darabjaként található.³⁹ A Vándorló levelek nyolc bűnbánati énekének a szerzője a magát a címlapon mindig megnevező Mátyus Péter, aki azonos a híres vőfélykönyv mesterrel, s aki ezt a művet 1781-ben Pozsonyban írta.⁴⁰

Az imádságszövegek egy része az aktuális liturgikus formákra történő utalással korabeli egyházi szerkesztésre vall. Az egyik imádságszövegeket tartalmazó kiadvány szövegeit a címlap szerint Kónyi János fordította, aki föltehetően nem azonos a főként világi témájú kiadványok fordítójaként és A mindenkor nevető Democritus összeállítójaként ismert hasonló nevű strázsamester íróval. Egy, a „hadakozás idejére való imádságok”-at tartalmazó nyomtatvány címe szerint „A Szent Irásból öszveszedett” szövegeket foglal magában. Az imádságszövegek egy további csoportja szoros kapcsolatot mutat egyrészt a hivatalos középkori liturgikus szövegek áldás- és imádságformáival, másrészt a 19. század második felében megszorodó ponyvanyomtatványok nyomán kézíratos formában és a szájhagyomány útján századunkig terjesztett, különböző kisebb műfajokat ötvöző imádság- és ráolvasásszövegek különböző típusaival.⁴¹ Ez arra utal, hogy a XVIII. század végén ponyván megjelenő imádságszövegek fontos összekötő kapcsolat jelentenek a középkori egyházi imádságirodalom és a fogalmazásban éppen a barokk korra utaló folklorizálódott imádságszövegek között.

Az elmélkedés és a kegyhelytörténet műfajaival kapcsolatban jórészt korabeli egyházi fogantatásra kell gondolnunk. Az egyik elmélkedésszöveget tartalmazó kiadvány címlapján K. J. monogram olvasható, de magából a szövegből sem derül fény a monogram mögött álló név viselőjére. A kegyhelyekhez kapcsolódó ismertetések közül ismerjük a nagyszombati kegykép könnyezéséről szóló, eredetileg latin nyelven megjelent kiadvány szerzőjét, Mártonffy Györgyöt, aki föltehetően a kegyképnél lefolytatott egyházi vizsgálatot is vezette.⁴² Névtelen kívánt maradni az ankonai kegyképnél történt csodákról szóló kiadvány fordítója, s a címlapon „egy Hazafi”-nak nevezi magát. A kegyhelyismertető füzetek

³³ STOLL Béla, *i. m.* 72.

³⁴ STOLL Béla, *i. m.* 186.

³⁵ THALY Kálmán, *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez*. I. Pest, 1872. 15–30, 58–65.

³⁶ KARDOS Tibor (szerk.), *Régi magyar drámai emlékek*. II. Bp. 1960. 95., RMDT II. 37.

³⁷ SZINNYEI József, *i. m.* V. 486–487.

³⁸ RMDT II. 658.

³⁹ RMDT II. 641.

⁴⁰ SZINNYEI József, *i. m.* VIII. 892–893.

⁴¹ BÁLINT Sándor, *Népünk imádságai*. Regnum, 1937. 19–47., ERDÉLYI Zsuzsanna: *Hegyet hágek, lőtő lépék*. Bp. 1976., PÓCS Éva, *A magyar ráolvasások*. (Kand. ért.) Bp. 1981.

⁴² SZINNYEI József, *i. m.* VIII. 754–755.

és a kegyhelyekkel kapcsolatos ének- és imádságyanyagot tartalmazó kiadványok szövegeinek forrásainál ezenkívül számításba kell venni a XVII–XVIII. századi nyomtatott mirákulumos könyvek megfelelő kegyhelytörténeti és áhítatirodalmi részeit is.⁴³

Keveset tudunk a ponyvafüzetek ún. peremműfajainak, az exemplumnak, az alkalmi nyomtatványoknak, a vitairatnak és a paródiának az eredetkérdéséről. A zabolátlan táncolókról szóló exemplum forrásainak tisztázását Katona Lajosnak köszönhetjük.⁴⁴ Míg egy párbeszéd formában az úrnapi körmenetről szóló vitairat mögött jezsuita kézre gondolhatunk, az ítéletről álom formájában írott vallásos paródiát már felvilágosult szellemű, némi írásgyakorlattal rendelkező személynek kell tulajdonítanunk. Az alkalmi nyomtatványok közül a Mária Terézia temetésén német nyelven előadott ének magyar fordítása a címlap szerint T. P. Narcissus munkája, amely név mögött minden bizonnyal egyházi személyt (szerzetest?) sejtethünk.

3. Előállítás – terjesztés – használat

A ponyvafüzetek előállítási körülményeit vizsgálva megkülönböztetett figyelmet kell fordítanunk a nyomdák, kiadók szerepére. A helyhez és nyomdához nem köthető ponyvafüzetek az egész anyag 28%-át alkotják, a helyhez köthető, nyomda nélküli kiadványok aránya 9,5%, az impresszumok, illetve a bibliográfiák alapján helyhez és nyomdához egyaránt köthető ponyvafüzetek az egész anyag 62,5%-át adják. A helyhez és nyomdához köthető kiadványokat 18 hazai és 1 külföldi nyomdahelyen összesen 34 nyomda állította elő. A ponyvafüzeteket előállító nyomdák földrajzi elhelyezkedése az északnyugati országrészen némi sűrűsödést, az ország többi területén nagyjából egyenletes szóródást mutat. (4. melléklet) A kiadványok nyomdák szerinti megoszlása rávilágít egyrészt arra, hogy a magánkézben lévő nyomdák közül csak néhány vállalkozott a vallásos ponyvafüzetek nagyobb mennyiségben történő előállítására, a legtöbb nyomda csak alkalmi módon próbálkozott a kiadással. Másfelől az a tény, hogy a 6-10 közötti kiadványszámmal szereplő 6 nyomda közül 4 egyházi irányítás alatt áll, arra utal, hogy az önálló kiadói vállalkozás és az egyházi mecénásra támaszkodó kiadás együtt jelenik meg a vallásos ponyvafüzetek termelésében. A kiadói aktivitás mértékének hasonlósága mellett azonban figyelni kell a háttérben meghúzódó szándék különbségére is: míg ugyanis a magánkézben lévő nyomdák az anyagi szempont erőteljesebb érvényesülése miatt elsősorban azt kell kiadniuk, amire igény van, az egyházi nyomdák esetében a kiadványok jellegének tudatos irányítása erőteljesebben érvényesül.⁴⁵ Ez az oka egyrészt annak, hogy az egyházi nyomdákkal szemben egy magánnyomda egyaránt kiadhat a különböző felekezetekhez tartozók érdeklődési körébe vágó nyomtatványokat. Másfelől nem véletlen, hogy elsősorban a (katolikus) egyházi nyomdák kiadványai között találkozunk nagyobb számban új, korábban nem ismert áhítatformákat, szenteket stb. propagáló ponyvafüzetekkel. Nem tarthatjuk kizártnak azt sem, hogy a kegyhelyekhez kapcsolódó, magánnyomdánál megjelent kiadványok egy része mögött is egyházi megbízatást kell sejtünk.

Az előállítási körülményekhez tartozik a nyomtatványok kiadásainak és példányszámainak vizsgálata. Az eltérő nyelvű változatokat külön kiadásnak véve 192 ponyvafüzetnek egyetlen kiadását ismerjük, további 35 kiadvány egynél több kiadásban, összesen 144 alkalommal látott napvilágot. Ebből 30 kiadvány 2-5 kiadást ért meg, 6-7-8 kiadásról 1-1 ponyvafüzet esetében tudunk. A kiadások meglepően magas számával találkozunk két nyomtatványnál: eddigi ismereteink szerint A tékozló fiú históriája 15, Mária Magdolna históriája pedig 22 kiadásban jelent meg a XVIII. században. A kevés kiadásban megjelent nyomtatványok viszonylag magas arányát az magyarázza, hogy a nyomdák töre-

⁴³ TŰSKÉS, G., *Books of Miracles about Shrines in Hungary from the Baroque Period*. in *The 8th Congress for the International Society for Folk Narrative Research*, Bergen, June 12th–17th 1984. Papers IV. Szerk.: KVIDELAND, R.–SELBERG, T. Bergen, 1985. 379–392.

⁴⁴ KATONA Lajos, *Az ünneprontók*. Ethnographia 1900. 297–309., BÁLINT Sándor, *Karácsony, húsvét, pünkösd*. Bp. 1976. 181.

⁴⁵ BENDA Kálmán, *A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon*. Valóság 1976/4. 59.

kedtek az egymástól részben eltérő tartalmú kiadványok összeállítására. A példányszámokról az eddigi kutatások jóvoltából mindössze három kiadvány esetében állnak rendelkezésre pontos adatok, ezek azonban egyetlen műfaj, a históriás ének kiadásaira vonatkoznak, s így nem adnak lehetőséget az egész anyagot érintő következtetésekre.⁴⁶

A ponyvafüzetek kiadását befolyásoló tényezők közül ki kell emelnünk az egyházi, illetve állami cenzúra működését. Erre vonatkozó közvetlen felvilágosítást (pl. kiadási engedélyre való utalást) magukból a kiadványokból a legritkább esetben remélhetünk, s ritkán szerzünk tudomást a ponyvanyomatványokra vonatkozó konkrét intézkedésekről.⁴⁷ Közvetve a cenzúra működésére utal a helyhez és nyomdához nem köthető ponyvafüzetek viszonylag magas aránya, s ugyancsak a cenzúrával hozhatók összefüggésbe a koholt nyomdahelyek.⁴⁸ Ezen túlmenően a katolikus egyház által „tiltott”-nak tartott nyomtatványok körének megállapításához tartalmi szempontokat kell segítségül hívnunk. Elvben nem kívánatosnak minősülhetett mindaz a ponyvakiadvány, amely az egyházi tanítással nem egyező szövegeket tartalmazott. Ilyenek voltak mindenekelőtt a természetfeletti, csodás eredetűnek tartott óvó erejű imádságok, a tisztító tűzben való szenvedés megrövidülését, a tisztító tűzből való menekvést vagy a bűnök bocsánatát ígérő szövegek. Ide tartoznak továbbá a mágikus védelmet, az imádkozás módjára vonatkozó bizonyos formai előírásokat és az imádság rendkívüli, kipróbált és feltétlen hatásosságát hangsúlyozó, az ígért hatást bizonyos feltételekhez kötő szövegek is. Ide sorolhatók végül azok a kiadványok, amelyek egyházzal el nem ismert csodákról, látomásokról, jelenésekről szóltak, vagy új, még nem jóváhagyott ájtatosságokat akartak bevezetni.⁴⁹ Mindez azonban csak a

⁴⁶ BENDA Kálmán–IRINYI Károly, *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961)*. Bp. 1961. 342, 344, 348, 350.

⁴⁷ 1761. április 27-én Mária Terézia elrendelte, hogy a nyomdatulajdonosok a kisebb nyomtatványokra is rányomtassák teljes nevüket. SCHERMANN Egyed, *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig*. Bp. 1928. 37–38. Föltehetően a füzetes nyomtatványokra is érvényes volt II. Józsefnek az a rendelete, mellyel a kalendáriumokban megtiltotta olyan búcsúk meghirdetését, amelyek hatása a purgatóriumra is kiterjed. BENDA Kálmán, *i. m.* 59., GOTT-SCHALL, K., *Dokumente zum Wandel im religiösen Leben Wiens während des Josephinismus*. Wien, 1979. 61. Egy, a dettelbachi kegyképhez szülő, 500 év búcsút és teljes bűnbocsánatot ígérő német nyelvű imádságot tartalmazó ponyvafüzet szövege annak az imádságnak a – föltehetően Magyarországon nyomtatott – változata, amelynek árusítását a regensburgi konzisztórium 1710. május 11-én kelt rendelete megtiltotta. DÜNNINGER, H.: *Maria siegt in Franken*. Die Wallfahrt nach Dettelbach als Bekenntnis. Würzburg, 1979. 90. Az adatok szórványosságát föltehetően az okozza, hogy az egyházi cenzúrabizottságok jelentéktelenebbnek tartották a füzetes kiadványokat annál, semhogy külön gondot fordítottak volna rájuk. A XVIII. században is érvényben volt ugyan X. Leó pápának az V. Lateráni zsinat (1515) kiadott konstitúciója, amely a nyomdászoknak megtiltotta, hogy bármit is kinyomjanak a helyi egyházi hatóság előzetes engedélye nélkül. Korszakunkban azonban az állami hatóságok már nem mindig szereztek érvényt az egyházi cenzúratörvénynek, s a helyi egyházi hatóságok is gyakran liberálisabbak voltak az egyetemes egyházi előírásoknál. Az utólagos könyvtalalom elvben minden jóváhagyás nélkül megjelent kiadványra alkalmazható volt, a jelek szerint azonban a gyakorlatban a ponyvakiadványokkal szemben ezt sem alkalmazták. (Ez utóbbi adatokért Erdő Péternek mondunk köszönetet.)

⁴⁸ A „Nyomat. Coloniában a Rhénus vize mellett” kitélt *Magyarország bibliographiája*. 1712–1860. VI. Bp. 1972. 523. valódi nyomdahelynek veszi.

⁴⁹ A felvilágosult cenzúra működésének a vallásos ponyvafüzetekre is kiterjedő figyelmét jól példázza az egyik SCHENDA, R., *i. m.* (1970) 252–3. által idézett eset. Az abensbergi Barbara Westermeyer mozgóárustól a bajorországi Moosburg piacán 1825 februárjában olyan nyomtatványokat koboztak el, amelyek többségének a magyar anyagban is megvan a párhuzama. Érdemes ezeket cím szerint is felsorolni:

1. *Unserer lieben Frauen Traum.*
2. *Ein kräftiger Seegen und Gebet, welches zu Kölln am Rhein in der Thumkirche mit goldenen Buchstaben geschrieben.*
3. *Ein schönes Ablassgebet von dem Wunderthätigen Mirakelbild zu Maria-Dettelbach.*

XIX. század végén nyert világos megfogalmazást az *Officium ac munerum* kezdetű konstitúcióban, az azt megelőző időszakot ezen a téren a katolikus egyház részéről nagyfokú tűrés jellemezte.

A kiadványok terjesztésével a vizsgált időszakban többnyire maguk a nyomdászok, illetve a nyomdáknek megbízást adó egyházi szervek foglalkoztak. Néhány ponyvafüzetben nyomot találunk arra, hogy nem maga a nyomdász, hanem a kiadó, könyvkereskedő, könyvkötő foglalkozott a terjesztéssel. A nyomdák, kiadók terjesztői tevékenysége nem korlátozódott ezek állandó lakhelyére, több példányban is viszonylag könnyen szállítható áruikkal a nagyobb vásárokat rendszeresen felkeresték. A korábbi kutatás fényt derített a mozgóárusok, vásári nyomtatványosok XIX. századi tevékenységére,⁵⁰ s azt is tudjuk, hogy például a Buda környéki német településeken a múlt század végén és századunk első évtizedeiben magukat a vallásos ponyvanyomtatványokra specializáló mozgóárusok működték.⁵¹ A kegyhelyekhez szorosan kapcsolódó ponyvafüzetek esetében joggal gondolhatunk arra, hogy ezeknek elsőrendű terjesztési lehetőséget jelentettek a különböző búcsújáróhelyek, a nagy tömegeket vonzó vallási összejövetelek.⁵² A terjesztők minden bizonnyal számon tartották a különféle ponyvanyomtatványok keresletét is, amint ezt egy a XIX. század első felére datálható egy laps nyomtatványgyakorú kézzel írott „nem kelendő” megjegyzése tanúsítja.⁵³

A terjesztés másik fontos tényezőjéről, a kiadványok áráról keveset tudunk. Árjelzést a ponyvafüzeteken egyetlen alkalommal sem találtunk, ami lényegében megegyezik a XVIII. századi könyvkiadás gyakorlatával. A historiás énekek esetében a kutatás fényt derített arra, hogy az egy ív terjedelmű kiadványok 1, a két ív terjedelműek 2 krajcárba kerültek,⁵⁴ a 4–8 lapos kiadványok pedig még ennél is olcsóbbak lehettek. Föltételezhető az is, hogy a kiadványoknak nem volt mindig kötött díjszabása, s az eladók a füzetek árát a kereslet mértékéhez igazították. A füzetes kiadványok átlagos ára a XVIII. század második felében annyira csökkent, hogy egy napszámbérből 3–4 füzet ára is

4. *Sechs andächtige und kräftige Gebete zu der Heiligen Dreifaltigkeit.*
5. *Das goldene Vaterunser.*
6. *Geistliches Gnadenbrünnlein mit zwölf Röhren.*
7. *Eigentlicher Bericht von sechs heiligen Messen.*
8. *Die heiligen sieben Himmelsriegel.*
9. *Die fünfzehn geheimen Leiden und Schmerzen.*
10. *Die sieben Schlösser, darinnen sich ein Mensch verschliessen kann.*
11. *Der armen betrübten Seelen Klaglied im Fegfeuer.*
12. *Ein andächtiger frommer katholischer Christ soll alle Tage eine bedürftige Seele aus dem Fegfeuer zu Tische laden.*
13. *Sieben schöne Gebetelein für die ganze Woche vom Leiden Christi.*
14. *Ein schönes Exempel von unserer lieben Frau mit einem armen Hirtenmägdelein, geschehen zu Dorfen im Unterlandbayern.*
15. *Gebet zu der heiligen Schulterwunde, und Aufopferung aller seiner Werke in die heiligen fünf Wunden.* Straubing bey Lerno 1822.
16. *Geistlicher Kompass des bitteren Leidens und Sterbens Jesu Christi.*

⁵⁰ TAKÁCS Lajos, *Népi verselők, hírvérslók*. Ethnographia 1951. 1–49., TAKÁCS Lajos, *A képmutogatás kérdéséhez*. Ethnographia 1953. 87–103., POGÁNY Péter, *Folklór és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán (1770–1823)*. Bp. 1959. 73–79.

⁵¹ BONOMI, E., *Die Verbreiter von Flugblattgedrucken im Ofner Bergland*. Das deutsche Volkslied 1940. 7/8. 61–63.

⁵² Közvetve ugyancsak a mozgóárusok XVIII. századi meglétére utal a radnai Mária-kegykép történetéről és a hozzá kapcsolódó csodákról szóló mirákulumos könyv egyik fametszete, amelyen egy vásári képarus látható, amint éppen portékáját – a későbbi kegyképet – eladásra kínálja. *Világos berkes hegy* ... Temesvár, 1773. 2. A metszetet a könyv 1796-os váci kiadásából közli HOLL Béla, *A kétszáz éves váci könyv (1772–1972)*. Bp., 1973. 54.

⁵³ *A három Szent Királyok Imádsága, melly is Köln várossa Fő Templomában arany betűkkel írva tartatik*. hn., én. OSzK Knyt 2840.

⁵⁴ BENDA Kálmán–IRINYI Károly, *i. m.* 342, 344, 348, 350.

kitel.⁵⁵ Az egyházi kiadású ponyvafüzeteknél számításba kell vennünk, hogy ezeket ünnepi alkalmakkor ingyen is terjesztették. Mindez arra utal, hogy a ponyvakiadványok a legszegényebb társadalmi rétegekhez is eljutottak.

A ponyvafüzetek terjesztését és befogadását voltak hivatva elősegíteni azok a formai eszközök (sztereotípiák, formulák stb.), amelyeket a kiadványok címlapján találunk, s amelyekből a terjesztők szándékaira és a használók igényeire egyaránt következtetni tudunk. A vásárlók megnyerésére irányult a hosszú címeknél a nem mindig ügyes térképográfia, a betűsorok tördelése és a betűtípusok megválasztása. A ponyvafüzetek címlapjai „szöveges plakát”-ként is felfoghatók, amelyen a kiadvány tartalma mintegy összesűrítve tükröződik. A barokk ízlés, az érzelmi hatás fokozott jelenléte többnyire már itt a címlapon, a címadás, címválasztás fogásaiban megragadható, s az ezek között lévő eltérések az adott műfajt is jellemzik.

Az énekfüzetek címébe a téma általános megnevezésén kívül rendszerint belefoglalják a kiadványban található énekek számát, s a cím alatt ezek kezdősorait is közlik. Az énekek számtalanszor ismétlődő címbeli jelzői elsősorban ugyancsak a kelendőség fokozását szolgálták. Gyakran találunk utalást a címlapon a nyomtatványok használati alkalmaira, a különböző áhítatformákra. A búcsús énekeknel mindig megnevezik azt a kegyhelyet, amelyhez az énekek kapcsolódnak, ritkábban konkrét búcsújárás említésével is találkozunk. Az alkalmi nyomtatványok rendszerint azt az egyszeri eseményt tüntetik fel, amikor a szövegnek valódi aktualitása volt. Néhány ének esetében a címlap utalásai mellett magában a kiadványban további megjegyzéseket találunk a használatra vonatkozóan. Ismételten előfordul a címlapon a kiadvány lehetséges használói körének a megnevezése, esetleg a használat kívánatos módjának, a használó ajánlott magatartásának a jellemzése. Előfordul a címlapokon a kiadvány céljának, illetve a szövegek „lelki hasznának” nyílt megnevezése. A történelmi énekek címlapjain a szerzőnek az olvasóhoz szóló hosszabb ajánlása, személyes kérése nyomatékossítja a célkitűzést. A búcsújáróhelyekhez kapcsolódó füzetek címlapján gyakran olvashatunk a kegykép, a kegyhely, esetleg magának a ponyvafüzetnek vagy a címlapon látható kegyképábrázolásnak a csodatévő jellegére utaló megjegyzést. A szövegek erejének, hatásának megjelölése ugyancsak előfordul a címlapon, más esetekben viszont csak a kiadvány végén találni utalást a bizonyos feltételekhez kötött pápai búcsúengedélyre. Több műfajban már a címben találkozunk a szövegek hitelességét és erejét alátámasztó természetfölötti eredet hangsúlyozásával, s a természetfölötti eredet megjelölése mellett előfordul a hivatkozás konkrét eseményre is a pontos hely és idő megnevezésével. A füzetek terjedését és befogadását szolgálták azok a címlaprészletek, amelyekből az impresszum szűkszavú közlésein kívül további adatokat tudhatunk meg a kiadás körülményeire (fordítására, a kiadások számára vagy javított jellegére) vonatkozóan.

Az énekszövegek könnyebb elsajátítását, előadhatóságát segítette elő az utalás az ismertebb énekek nótájára. Ezekből az utalásokból fény derül arra, hogy melyek azok a dallamok, amelyekre a XVIII. századi ponyvakiadványokban bátran hivatkozhattak, mivel közismertek voltak. Az ad notam jelzések nem jelentik mindig a sokszor kidolgozatlan, döcögő ritmusú, nehezen énekelhető szöveg pontos megfelelését a megadott dallamnak, sok esetben inkább a dallamok variabilitására és az élőszóbeli gyakorlat sokféleségére utalnak. Mivel a nyomdák a korabeli gyakorlat helytakarékossági szempontjainak megfelelően rendszerint nem törődtek a versek sorokra tördelésével, s a strófákat folyamatos szedésben közölték, a nótautalásoknak különösen nagy szerepük volt a csaknem mindig kotta nélküli szövegek énekelhetővé tételében. Így a nótautalások fényt vetnek a szövegek énekeltségére, előadására, a kiadványok használatának módjára, s belehelyezik a ponyvafüzeteket abba az eredeti kultikus összefüggésbe, amelyben a közösségi devóció és a magánajtatosság eszközeként egyaránt funkcionáltak. E kettős használatra közvetlenül is utalnak egyrészt azok az énekszövegek, amelyek versszakai között bibliai helyekre való hivatkozásokat tartalmaznak, másrészt azok az alkalmi kiadványok, amelyek az énekszövegen kívül prózai tudósítást és rövid imádságot is magukban foglalnak, s így az éneklésen kívül elmélkedésre, egyéni olvasásra is szolgálhattak. Ugyanerre engednek következtetni azok a kiadványok, amelyek az énekszövegen kívül imádságot, áldásszöveget vagy litániát is tartalmaznak.

⁵⁵ VARJAS Béla, *Irodalom és folklór határmezsgyéjén*. Helikon 1967/1. 39.

A nótajelzéssel és a mindenféle nótajelzés nélkül megjelent énekszövegek arányát vizsgálva kitéjük, hogy a nótautalás nélküli szövegek lényegesen nagyobb számban fordulnak elő. Rendszerint egy kiadványon belül is váltakoznak a nótajelzéssel ellátott és az anélkül megjelent énekszövegek. Más esetekben a „tulajdon nótára” jelöléssel találkozunk. Előfordul az is, hogy nótajelzésként a kiadvány egy előbbi énekének kezdősorát adják meg, más esetben alternatív nótautalás segíti a használatot az eligazodásban. A megadott magyar és latin nótajelzéseknek kb. a felét a középkorból, illetve a XVI–XVII. századi énekgyakorlatból tudjuk eredeztetni.⁵⁶ A katolikus énekszövegek mellett a históriás ének is jó példa a füzetes ponyvakiadványok kettős, egyéni és közösségi használatára. A nyomtatott szöveg részben magánolvasmányul szolgált, részben pedig mint énekes műfaj (dallamra szerzett énekvers) megtanulható és élő szóval előadható volt. A protestáns históriás énekek és a katolikus búcsús énekek funkcióváltozásának hasonló irányára utal, hogy századunk elején mindkét műfaj darabjai koldusénekként voltak lejegyezhetők.⁵⁷

Az énekek és a históriás énekek előadhatósága jól mutatja az ezeket tartalmazó kiadványok különféle használati lehetőségeit. A műfajok egy további része (elmélkedés, kegyhelytörténet, exemplum, vitairat, paródia) magánolvasmányként többnyire az egyéni áhítat céljára szolgált. Ebből a szempontból átmeneti műfajként foghatók fel az imádságsszövegek, mivel ezek prózai és verses típusai egyéni és közösségi használatra egyaránt alkalmasak voltak. A kiadványok befogadását vizsgálva gondolnunk kell arra is, hogy a füzetek használatát alapvetően befolyásolta az olvasnitudás mértéke.⁵⁸ A ponyvakiadványok jól tükrözik azt a folyamatot, melynek során a középső és alsó társadalmi rétegek közti műveltségbeli eltérések a XVIII. század elején nem rajzolhatók meg élesen, de szétválásuk már ekkor megindul, hogy aztán a XVIII. század második felében egyre határozottabb formát öltösson. A XVII. században jórészt még az írásbeliség és szóbeliség határán mozgó középső és alsó rétegek a XVIII. században fokozatosan felzárkóznak e rétegek elitjei köré, s a század második felében a paraszttömegek is mind nagyobb számban jutnak el az írásbeli kultúra kezdő fokára. Ekkor az írni-olvasni tudó, de magasabb iskolát nem végzett társadalmi rétegek számára az elérhető olvasnivalót a füzetes ponyvakiadványok jelentették. Ez az átalakulás a históriás ének esetében egy műfajon belül is jól nyomon követhető. Ezek az énekvers elnyújtott utóéletét tanúsító, évszázadokon át népszerű történetek mindig éppen azoknak a társadalmi rétegeknek váltak kedvelt énekvé, illetve olvasmányává, amelyek átfelődőben voltak az írásbeliségbe: míg a XVI–XVII. században az írásbeli műveltségbe akkor átlépő felső társadalmi rétegek irodalmához tartoztak, időközben egyre alacsonyabb körökhöz jutottak el, s a XVIII. században már a parasztság (kisnemesség, polgárság) olvasmányává lettek.⁵⁹ A füzetes kiadványok hatása természetesen nem korlátozható csupán az olvasni tudók körére, mivel ezek a szövegek a közvetlen olvasás mellett éppen a közös használat alkalmi (közös éneklés, imádkozás, előadás, felolvasás stb.) és a szájhagyomány révén ennél lényegesen nagyobb körben terjedtek. Az egyik nyomtatványban utalást találunk arra, hogy a kiadvány összeállítói az olvasni nem tudókhoz is szólni kívántak: „Aki pedig olvasni nem tud, az imádkozzon a szenvedő Jézus öt sebeihöz . . .” s ezután következik az elvégzendő imádságok számának és címének megadása.

4. Tartalom, stílus

A ponyvafüzetek tematikus vizsgálata lehetővé teszi azoknak a főbb gondolati egységeknek a megragadását, amelyek a terjesztők, illetve a használók számára tartalmi aktualitással rendelkeztek. Ez megmutatja egyrészt azt, mi és hogyan élt tovább a XVIII. században a korábbi időszak vallási hagyományanyagából. Másrészt rávilágít arra is, az újabb eszmeáramlatok hogyan csapódtak le ezekben a kiadványokban.

⁵⁶ A részletes dallamvizsgálatot l. TUSKÉS Gábor, *i. m.* (Diss.) 33–36.

⁵⁷ HARSÁNYI István, *Két koldus-ének forrása*. Ethnographia 1915. 138–139, KODÁLY ZOLTÁN: *Három koldus-ének forrása*. Ethnographia 1915. 307–309.

⁵⁸ BENDA Kálmán, *i. m.* 54–7.

⁵⁹ VARJAS BÉLA, *i. m.* 32–40.

A barokk kori Mária-tisztelet keretei közé szervezen illeszkedik a Máriával foglalkozó szövegek nagy száma. Alakjával az énekeken kívül az imádság és az elmélkedés műfajában is találkozunk. A *Patrona Hungariae*-gondolat és személyes patrónusként való gyakori bemutatása mellett előfordul élete különböző mozzanatainak a megéneklése, s a jelentős számú hazai Mária-kegyhelyen kívül néhány külföldi Mária-kegyhellyel, valamint nem Máriához kapcsolódó búcsújáráshellyel is találkozunk. A ponyvafüzeteknek a kegyhelyekhez kapcsolódó mirákulumfölgjegyzések létrejöttében játszott szerepére utal az a ponyvakiadvány, amely záradékában felszólítást tartalmaz a kegyképnek tulajdonított csodás gyógyulások bejelentésére.⁶⁰ Ezenkívül vannak olyan ponyvanyomatványok, amelyek a búcsújárással vannak ugyan összefüggésben, de nem kapcsolódnak konkrét kegyhelyekhez. Ilyen a búcsús énekeket tartalmazó kiadványok csoportja. Mindezek az adatok a búcsújárásnak a barokk kori vallásos életben betöltött jelentőségén túl rávilágítanak a ponyvafüzeteknek a kultusz terjesztésében játszott szerepére.

Önálló tematikai egységet alkot a különböző szentekről szóló imádságot, éneket, elmélkedést tartalmazó füzetek csoportja, amelyben mintegy dióhéjban tükröződik a barokk kori szenttisztelet rétegződése.⁶¹ Szt. István és Szt. László képviseli a magyar szentek tiszteletét, amelyben az uralkodó társadalmi rétegek együttes kultuszterjesztő tevékenysége következtében ekkor a megoldatlan nemzeti problémák kerülnek előtérbe. A szentek közül Nepomuki Szt. János, a barokk kori szenttisztelet egyik legreprezentatívabb alakja fordul elő a leggyakrabban: nevével magyar, német és szlovák nyelvű nyomtatványban az ének, az imádság és az elmélkedés műfajában egyaránt találkozunk. A szent kultuszát – akinek legendájában az abszolút hatalom iránti engedelmesség jut kifejezésre – kezdetben a Habsburg-dinasztia karolta fel, s így a szent alakja a XVIII. században elsősorban az egyházi beavatkozással szelídített abszolút hatalom biztosítékaként funkcionált. Közvetve erre utal az egyik 1762-ben megjelent német nyelvű füzet Nepomuki Szt. Jánoshoz szóló énekének az a részlete, amely az ellenségtől való megszabadulásért Mária Teréziára hivatkozva könyörög a szenthez. Ugyancsak a dinasztia közvetítésével honosodott meg a XVII. században Szt. József tisztelete, aki három kiadványban, az ének és az elmélkedés műfajában egyaránt szerepel. Itt kell megemlítenünk, hogy a Mária Terézia temetésén előadott és négy év múlva magyar nyelven kinyomatott ének szövege az elhunyt uralkodónőt egyébként csak Máriának, illetve a szenteknek kijáró jelzőkkel illeti, s már-már kultikus tisztelettel veszi körül. Ezek a példák jól szemléltetik, hogy az árhítat gesztusának a kiadványokban nemcsak transzcendens, hanem hierarchikus értelme is van: a természetfölötti hatalmak tiszteletén túl a világi uralom föltétlen elismerése is kifejezésre jut benne.

Az új szentek tiszteletének terjesztésében kiemelkedő szerepet játszó jezsuita rendhez kapcsolódik a kiadványokban szereplő pestispatrónus Xavéri Szt. Ferenc és az ifjúság védőszentje, Gonzágai Szt. Alajos alakja, s föltehetően ugyanide kell sorolnunk a dél-franciaországi misszionárius Regis Szt. Ferenc és a Szt. Emid tiszteletére serkentő kiadványokat. Ez utóbbi – Magyarországon egyébként teljesen ismeretlen – szent általános csodatévő szerepe mellett a nyomtatványban a földrengés idején segítséget nyújtó patrónusként jelenik meg, s feltűnését talán nem alaptalanul hozzuk kapcsolatba a nagyszombati kiadvány megjelenését egy évvel megelőző 1763. évi komáromi földrengéssel. A ferencesek kultuszterjesztő tevékenységét tanúsítja az Assisi Szt. Ferencről szóló énekek szövege, a Kalazanci Szt. József alakját példaképül állító elmélkedés pedig piarista forrásokra nyúlik vissza. A haldoklók, illetve a bányászok patrónusaként jelenik meg Borbála, s találkozunk még a juhászipatrónus Vendel, a pestispatrónus Rókus és a Mária-tisztelethez szorosan kapcsolódó Szt. Teofil alakjával. Antiochiai Szt. Margit középkori, bajtól védő, ellenségtől oltalmazó patronátusa él tovább annak az imádságnak a szövegében, amely címe szerint „hadakozás üdejében” hozzá mondandó. Elsősorban a tridentin zsinatnak a bűnbánat gondolatát elmélyíteni szándékozó törekvésével áll kapcsolatban Mária Magdolna felújuló s a kiadványokon is nyomot hagyó tisztelete, Szt. Anna kiteljesedő kultuszát pedig a hozzá szóló ének-szövegek mutatják. A Háromkirályokhoz intézett imádság szövegében jól megragadhatjuk a tisztelet más megnyilvánulásformáira is jellemző különbséget az egyházi kultuszformák és a laikus elképzelések

⁶⁰ KNAPP Éva, *Barokk kori mirákulumos könyvek magyarországi búcsújáráshelyekről*. Diss. Bp. 1984. 19–31.

⁶¹ TUSKÉS GÁBOR, *A barokk kori szenttisztelet rétegei*. in *Történeti antropológia*. Az 1983. áprilisi 18–19-én tartott tudományos ülészak előadásai. Szerk. HOFER Tamás. Bp. 1984. 138–151.

között. A különféle szükséghelyzetekben mondandó, szentekhez nem kapcsolódó ének- és imádság-szövegek egyik része háború idejére való, másik része esőért könyörög, s van olyan is, amely a vízenjárók életéhez fűződik.

A tridenti zsinatnak a bűnbánatról hozott határozatával függ össze a bűnbánat gondolatának barokk kori elmélyülése, s közvetve ezzel hozható kapcsolatba a bűnbánatra, gyónásra indító, a halállal, temetéssel, utolsó ítéllettel, purgatóriummal foglalkozó katolikus jellegű kiadványok nagy száma, s ide kapcsolhatók a különféle megmondolásból vallási alapon moralizáló szövegek is. A barokk szenvedéskultuszának megfelelően jelentős helyet foglalnak el a katolikus jellegű kiadványokban a Krisztus szenvedését felidéző szövegek, s ugyancsak szép számmal fordulnak elő az oltáriszentség tiszteletéhez, úrnapja megüléséhez fűződő, közvetett vagy nyílt ellenreformációs utalást tartalmazó kiadványok, illetve szövegek. Burkolt vagy nyílt ellenreformációs utalással az oltáriszentséggel összefüggésben álló szövegeken kívül is többször találkozunk. Viszonylag kevés a valamilyen módon karácsony ünnepével, Jézus születésével kapcsolatban álló énekszöveg, s a barokk kori Szentháromság-kultusz is csak kevésé csapódott le a ponyvanyomtatványokban.

A protestáns jellegű kiadványokban csaknem kizárólagos igénnyel lép fel a bűn, a megtérés, a halál és a túlvilág eszméje. Mária Magdolna és a tékozló fiú históriájának kedveltségén kívül erre utal, hogy az ezeket tartalmazó kiadványokban szereplő „siralmak”, fohászokdások ugyancsak a megtérés gondolatát helyezik előtérbe. A halálra és az ítéletre való „keresztyéni készüllet” mellett előfordul a pokol realizitikus és a túlvilágra jutás lehetőségeinek metaforikus – a keskeny út – széles út példázatával élő – bemutatása. Lényegében ugyanide tartozik a Judit dolgairól szóló história, melynek moralizáló befejezése az asszonyokhoz szóló intést tartalmaz. Konkrét példával – egy debreceni éhínség és tűzvész felidézésével – támasztja alá mondanivalóját a Gyász ruha . . . c. kiadvány ítéletre figyelmeztető, penitenciatartást sürgető éneke. E gondolatkörtől csupán a Czeglédi István vértanúságáról szóló históriás ének és a vele egy kiadványban szereplő Isten anyaszentegyházának . . . állapotján való siralom tér el: mindkettő a XVII. századi ellenreformáció túlkapasait idézi az olvasó elé.

Már e vázlatos áttekintésből is kitűnik, hogy a katolikus kiadványok anyaga tematikusan lényegesen sokrétegebb, mint a protestáns nyomtatványoké. A katolikus kiadványok a korábbi századok hagyományanyagából viszonylag kevesebbet tartalmaznak, mint a protestáns jellegűek. Összeállításukban megfigyelhető a törekvés a kor újszerű, aktuális eszmeáramlataihoz való kapcsolódásra, ami azt eredményezi, hogy a magasabb társadalmi rétegek vallásos olvasmányanyaga és a ponyvafüzetek között bizonyos időbeli és színvonalbeli különbséggel tartalmi párhuzamosság jön létre. A csaknem kizárólag egyházi jellegű, a XVIII. századot változatlan tartalommal végigkísérő protestáns kiadványok szövegeinek legnagyobb része még a XVII. században vagy a XVIII. század elején íródott, amiből kellő körültekintéssel arra következtethetünk, hogy a protestáns felekezetekhez tartozók a régi típusú kegyességi irodalmat igényelték elsősorban, s az egyházi vezetők sem vettek tudomást a szövegek keletkezési körülményeinek megváltozott társadalmi valóságáról, és nem törekedtek ennek a szemléletnek az átalakítására.⁶²

A tartalmi áttekintés után a kiadványok stilisztikai jellemzőinek összefoglaló bemutatása keretében nem foglalkozunk a protestáns ponyvafüzetekkel, mivel az ezekben található szövegek nagy részének eredetije az újabb kritikai kiadásokban hozzáférhető, s ezek elemzését az irodalomtörténet már amúgy is megkezdte. A stílusban jelentkező műfaji, nyelvi és időbeli különbségeket sok helyütt azért hagyhatuk figyelmen kívül, mert ezek a barokk stílusjegyek műfajokat, nyelveket és időbeli eltéréseket átfogó jelenléte miatt a vizsgált anyagban nem látszottak jelentősnek. Az egyes stílusesszók szerepén túl vizsgáljuk a funkciók összekapcsolódását, s választ keresünk arra a kérdésre, hogy ezekben az eszközökben milyen szándékok és hatások jutnak kifejezésre.

A stílushatás szempontjából a szövegek legfontosabb kifejezőeszközei a különféle szóképek, képes kifejezések, amelyek a plasztikus ábrázoláson kívül elsősorban a hangulat, érzelem felkeltését szolgálják. Az egyszerű metafora mellett gyakran találkozunk a metaforák halmozásával, ami többek között a kérés emelkedett előadására, a köszöntés ünnepélyesebbé tételére szolgál. A metaforából származó szóképek stílus jelentőségét a megszemélyesítések és az allegóriák szemléltetik, ez utóbbi rendszerint nemcsak a címben szerepel, hanem az egész szöveget is átszövi. A szóképekhez csatlakozó stílus esz-

⁶² BENDA Kálmán, *i. m.* 58.

közök közül a leggyakrabban a hasonlat fordul elő: szolgálhat az imádkozó méltatlan állapotának jellemzésére, egy evangéliumi hasonlat felidézése pedig egy kegyhely alapítási legendájának hitelességét támasztja alá. Előfordul az áhítat tárgyának megszólítása összetett hasonlattal, más esetben a körülírás az imádkozás módjának meghatározására, a fokozással erősített halmozott körülírás pedig a halál elkerülhetlenségének aláhúzására szolgál. A szócsoportok közül a rokon értelmű szavaknál gyakrabban fordul elő az ellentétes értelmű kifejezések, a tartalmi vagy rejtett ellentét használata. A túlzás (pl. számnévi túlzás) és a kicsinyítés (pl. rejtett ellentétbe foglalt kicsinyítés) a szóképekhez hasonlóan ugyancsak az érzelmek vallásos hangoltságára utal.

A szavak jelentésének lehetőségei után a szóhangulat kérdéseit és az alaktani elemeket figyelmen kívül hagyva térjünk át a mondat szerkesztés jellegzetes vonásaira. A mondanivaló nyomatókosítása, az érzelmek felkeltése a célja a halmozás gyakori alkalmazásának. Így például egy fokozással erősített felsorolás az ítélet borzalmainak leírását szolgálja, egy felszólítással összekapcsolt halmozás pedig az imádság hatásosságát emeli ki. Más esetekben az imádkozó ráutaltságát a párhuzamos halmozású mondat szerkesztés húzza alá, a megszólítás ünnepélyességét a felsőfokú melléknevek halmozása adja, s a szaggatott előadású ismétléses halmozás célja például a kérés alátámasztása. A szövegek érzelmi telítettségét a legszemléletesebben a különböző felkiáltó, kérdő, fel- és megszólító típusú mondatok mutatják. A hangulati hatást erősíti a felkiáltó mondat és az indulatszó együttes használata, s a költői kérdés ugyancsak a felfokozott érzelmek (gyász, buzdítás stb.) hatásos kifejezője. A közvetett megszólítás a cselekvésre serkentést szolgálja, a felszólítás halmozása a kérés részletes előadásához tartozik. Más alkalommal az intés és az erkölcsi tanulság felszólítás formájában fogalmazódik meg, de a megszólítás sürgetheti a megtérést, a szív feltárását, a gyónást is, és szolgálhatja a figyelem felkeltését, a szenvedéstörténetben való cselekvő részvételt. A megszólítás gazdag érzelmekifejező lehetőségeit, és változatait ugyancsak számos szövegrészlet tanúsítja.

Az ének- és imádságszövegekben különösen nagy szerepe van a felszólító mondat egyik változatának, a kérésnek, pontosabban a kérés egyik válfajának, a könyörgésnek. A könyörgés rendszerint nem korlátozódik egyetlen mondatra, megfogalmazása nagyobb szövegrészeket, sőt egész szövegeket is egységbe foghat. A személyes és sztereotip elemek változó aránya következtében a könyörgések egyik része általános kérést fogalmaz meg, s tág lehetőséget ad arra, hogy a legkülönfélébb helyzetben lévő ember a sajátjaként mondhassa, másik része alanyi megnyilvánulásként lép elő, egyedi helyzetként konkretizálódik, de itt is mindig megvan a személyes átélés lehetősége. A könyörgés tárgya látszólag sokféle lehet, valójában azonban mindig az élet egészére, az ember evilági és túlvilági boldogságára vonatkozik. A szövegek alapja részben a kiszolgáltatottság, részben az a tudat, hogy a könyörgés címzettjének lehetősége van a segítségre. Ezeknek a szövegegységeknek a szerkezetét a könyörgés lelki logikája határozza meg, amely a különféle ének- és imádságszövegekben jól nyomon követhető.

A ponyvakiadványok verses szövegei a felsoroltakon kívül további stílusesszűzőkkel is rendelkeznek, mindegyiket lehetetlen megemlíteni. Találkozunk az alliterációval, de ennél sokkal gyakoribb a sorok, sorpárok megismétlése a versszakok elején és végén (refrén). A rímmel együtt ezek az eszközök részben a gondolat hangsúlyozását, részben a szövegek könnyebb megjegyzését, elsajátítását szolgálják. A XVIII. század első felében a verses szövegek gyakran kidolgozatlanok, jellemző rájuk az egyenlőtlen sorhosszúság, a versszakok sorszámainak változása, a ritmus és a rím döccenése, a változó rímképlet stb., a század vége felé azonban egyre kifinomultabbak, csiszoltabbak lesznek. Jellemző még a verses szövegekre az epikai és a drámai elemek alkalmazása. Az elbeszélő hangnem célja lehet az ítélet szemléletes ábrázolása, a szenvedéstörténet részletezése, egy példázat elmondása vagy a búcsújárás leírása. A drámai elemek közül megtaláljuk az előénekes és a nép által felváltva előadott válaszoló éneket, a litániát, egyes személyek (Krisztus, a búcsújáró stb.) beszélgetését és a szenvedéstörténet résztvevői között zajló párbeszédet (passió). Ez utóbbi prózai szövegben is előfordul: így pl. a kínlódo lélek és a pap beszélgetése, az angyal és az ördög párbeszéde, katolikus és református hívő vitája.

A szövegek hangneme, előadásmódja meglehetősen széles skálán mozog. Targyszerűsre törekvő leírással a prózai szövegekben – a kegyhelytörténetekben, alkalmi nyomtatványokban – találkozunk, ahol a részletek aprólékos leírása gyakran alkalmazott toposzokkal (mirákulumelbeszélések, alapítási legendák) együtt a hitelesség alátámasztását szolgálja. Az emelkedett, patetikus stílus jegyei (pl. a görög–római mitológia alakjai) jórészt ugyancsak az alkalmi nyomtatványokban – így például az uralodók életének jellemzésénél –, elvétve az elmélkedésszövegekben fordulnak elő. A realista ábrázolásmód magas emocionális töltésű eszköztára a természeti képektől a szenvedés legpróbb mozzanatainak

képszerű megjelenítéséig ível a verses szövegekben. Ugyanitt megtaláljuk a misztikus elragadtatás példáit is, amelyek a természetfölöttiséget kifejező elemekhez – álom, égi levél, látomás, jelek – hasonlóan erős érzelmi hatást eredményeznek. A vallási paródia műfajának egyedi előadásmódja célkitűzésének megfelelően és a felhasznált stílusesszközökből következően (eufémizmus, idegen- és tájszavak) a szatirikus hangvétellel, a gúnnal és a meghökkentés szándékával jellemezhető.

Talán ez a rövid áttekintés is elegendő annak érzékeltetésére, hogy a ponyvafüzetek szöveganyaga milyen különböző stílusrétegekből áll össze. A szövegek a nyelv összes rendelkezésre álló hatáslehetőségét igénybe veszik, hogy az olvasónak a lelki-épületes tartalmat befogadhatóvá és átélhetővé tegyék. A különböző kifejezésformák és a bibliai idézetek változatos felhasználása, az erkölcsi-vallási jellegű szókincs, a toposzok és morális közhelyek, az emóciók extremitása mind az identifikációt, imitációt szolgáló eszköz, amely a szövegek alkalmazhatóságát, egyedi helyzetekre való átvihetőségét segíti elő. Másfelől ezeknek a stílusesszközöknek a segítségével olyan ábrázolásformák jönnek létre, amelyek azon túl, hogy épületes gondolatokat közvetítenek, az olvasó esztétikai érzékét is megszólítják, s a szövegek épp ezáltal válnak alkalmassá a kor új vallási szükségleteinek kielégítésére.

5. Az illusztrációk

A ponyvafüzetek külső megjelenésében, tartalmi tagolásában, eladhatóságában és befogadásában jelentős szerep jut a különböző illusztrációknak: címképeknek, fejleceknek és záródíszeknek. A kiadványok túlnyomó többségének címlapját ugyanúgy valamilyen metszet díszíti, mint például az egylapos nyomtatványokat, de – mint erre már a bevezetőben utaltunk – a füzetek nem a kép alapján különíthetők el az egylapos és más, metszettel ellátott nyomtatványoktól, hanem a használati funkció belső fejlődési tendenciái segítségével. Ez a kutatás kezdeti szakaszában egyben indokolja a ponyvafüzetek illusztrációs anyagának önálló, a sokszorosított grafika egyéb műfajaitól elkülönített vizsgálatát.⁶³ Az elemzés nehézségét részben az jelenti, hogy a művészettörténeti kutatás sokáig elhanyagolta a sokszorosított grafikát, s hogy ezeknek a metszeteknek az előállítását, terjedését, befogadását és hatását Magyarországon eddig még alig vizsgálták.⁶⁴ Csak az utóbbi időben fogalmazódott meg a felismerés, hogy a műfaj különleges adottságokkal rendelkezik, mivel egyrészt könnyen terjeszthető volta révén sokszorosított példányban olyan széles körű közönséghez tudott szólni, amely a helyhez kötött műalkotásoknak nem adatott meg, másrészt a grafika mozgékony képzőművészeti nyelve olyan lehetőségeket biztosít számára a művészeti köznyelv alakításában, amelyre egyetlen más képi műfaj sem képes.⁶⁵ Másfelől az illusztrált szöveges ponyvafüzetek esetében fennáll a veszélye annak, hogy a művészettörténet csak a képekről beszél, az irodalomtörténet pedig elsősorban csak a szöveggel foglalkozik majd.⁶⁶ A csak a szövegre és a csak a képre orientált kutatás azonban szükségképpen egyoldalú eredményekhez vezet, mivel a sokszorosított grafika megértéséhez a művészettörténet és az irodalomtörténet felől egyszerre

⁶³ A vallási tematikájú sokszorosított grafika terminológiai kérdéseire vö. BRÜCKNER, W.: *Populäre Druckgraphik Europas*. Deutschland. München, 1975. 246. A *Populäre Druckgraphik Europas* c. sorozat olasz, holland, spanyol és skandináv kötete számos további jól hasznosítható megállapítást tartalmaz a kérdéshez.

⁶⁴ A néprajzkutatás többször felhívta a figyelmet arra, hogy a XIX. századi ponyvametszetek jelentős hatással voltak a pásztorfaragások témaválasztására, megformálására. MANGA János, *Betyárdarstellungen auf den Schnitzereien ungarischer Hirten*. Acta Ethnographica 1951. II. 230–231., BÉKÉES István, *Magyar ponyva pítavál*. Bp. 1966. 61., K. CSILLÉRY Klára, *Magyar népi grafika*. Néprajzi értesítő 1971. 75.

⁶⁵ GALAVICS Géza, *Későreneszánsz és korabarokk*. in *Művészettörténet – tudománytörténet*. Szerk. ARADI Nóra. Bp. 1973. 53.

⁶⁶ További nehézséget jelent, hogy a bibliográfiák leírásai a ponyvafüzetek illusztrációs anyagát még csak jelzésszerűen sem tartalmazzák. POGÁNY Péter, *i. m.* (1959) katalógusa minden esetben megadja az illusztrációkat, RIEDL, A. – KLIER, K. M., *i. m.* ezen túlmenően elemzést is végez.

kell közeledni.⁶⁷ Az egyenrangú vizsgálatot elsősorban az indokolja, hogy bár a szó és a kép nem csupán két külön világot, hanem két különböző közlésformát is jelent, ezek azonban kölcsönösen feltételezik egymást: a ponyvafüzetekben a grafika nem pusztán illusztrációs anyag, a kép és a szó a kommunikáció egyenrangú eszközeként jelenik meg bennük. Itt tehát tulajdonképpen olyan narratív szerkezetekről van szó, amelyek képi megformálásának megértéséhez a szövegrész értelmezési segítséget adhat, s fordítva, a szöveg vizualizálását össze kell vetni a szövegek elsorangú vagy járulékos előfordulásával. Másrészt figyelembe kell venni azt is, hogy a kép és a szöveg szférájának egymásba kapcsolódó szoros egysége ezekben a kiadványokban rendszerint a nyomdász-műhelyek közösségi munkájának eredménye, melynek során a szövegeket összeállító nyomdász, a képeket létrehozó illusztrátor és metsző együttesen adja a technikai lehetőségek koncentrációját.⁶⁸

A szövegek elemzéséhez hasonlóan itt is célszerűnek látszik szem előtt tartani a kommunikációs perspektívát, amely felhívja a figyelmet a ponyvafüzetek illusztrációinak instrumentális, hatásközvetítő jellegére. A befogadó számára nem elsősorban a képek esztétikai értéke, hanem az általuk megjelenített tartalom volt a fontos. Ezek a sokszorosított grafika más műfajaihoz hasonlóan olyan univerzális nyelven beszélnek, amely elsősorban a társadalom alsó rétegei számára volt hozzáférhető: ez a nyelv olyan rétegekhez is eljutott, amelyek a polgárságnak adott képzési lehetőségekben nem részesülhettek. Sőt azt is mondhatjuk, ez az átfogó képi világ az egyetlen, amellyel ezek a társadalmi rétegek tartósan közelebbi kapcsolatba kerültek. Így ezek a képek nemcsak egy új vizuális kultúra kibontakozását segítették elő, hanem fontos szerepük volt az említett társadalmi rétegek gondolkodásának, értékrendjének, magatartásának és vallási tudatának alakításában is, ezért művelődési és ideológiai jelentőségüket magasra kell értékelnünk. Mindebből az is következik, hogy a megközelítésben az esztétikai kategóriák, hagyományos stílusfogalmak másodlagos szerepet játszhatnak csupán, s helyettük intencionális és funkcionális szempontok lépnek előtérbe. A technikai előállítás, az ikonográfia és a stílus vizsgálatával párhuzamosan szükség van a képeknek az emberi cselekvés részeként való felfogására is, mert ezzel teljesebbé tehetjük a ponyvafüzetek hatástörténetének elemzését.⁶⁹

6. Összegzés

Az áttekintés végére érve megállapíthatjuk, a vallásos ponyvafüzetek jól használható forrásnak bizonyultak a XVIII. század művelődés- és társadalomtörténetének megismeréséhez. A ponyvafüzet-termelés fogyasztásra összpontosított vizsgálat során fokozatosan bontakoztak ki előttünk a nyomtatványok különböző funkciói.⁷⁰ Ezek közül legjelentősebbnek a vallási-építő jelleg (kognitív funkció) bizonyult, amelyhez erős morális vonás, alkalmanként konfesszionális-polemikus motiváció járult. Az egyház által nem támogatott kiadványoknál találkoztunk az egyházi elképzelések és a használók érdekeinek eltéréseivel, mivel az ezekben lévő szövegek a vallásos áhitat mellett a használók világi érdekeit is szolgálták. A kognitív funkciókhoz szorosan kapcsolódó látens funkciók közül ki kell emelnünk a kiadványok tudatformáló, normatív hatását, amelyben a legnagyobb szerepet a vallási ideálok közvetítése és meggyökereztetése játszotta. Az idejétmúlt, meghaladott elképzelések konzerváló, stabilizáló hatású

⁶⁷ BRÜCKNER, W., *Massenbildforschung 1968–1978*. Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur, 1979. 130–4. A képeknek a szövegösszefüggésből kiragadott, esztétizáló elemzése ellenére tanulságos példák: OTTO-WEISSOWA, O., *Polska grafika ludowa*. Krakow, 1970., GRABOWSKI, J.: *Ludowe obrazy drzeworytnicze*. Warszawa, 1970.

⁶⁸ BRINGÉUS, N.-A., *Ethnologische Bildforschung*. Ethnologia Europaea 1981. 6–15., BRÜCKNER, W., „Bildlore” und nonverbale Kommunikation. Ethnologia Europaea 1981. 18–22.

⁶⁹ A népi vallásossággal kapcsolatba kerülő különféle tárgycsoportok hasonló szemléletű bemutatását adja: *Vroomheid per dozijn*. Utrecht, 1982. A XIX. századi népművészet előállítási kérdéseire vö. PEESCH, R., *Népművészet a 19. században*. Folcloristica 4–5. 1980. 61–90. Az illusztrációk részletes vizsgálatát l. TÜSKÉS G., *i. m.* (Diss.) 60–81.

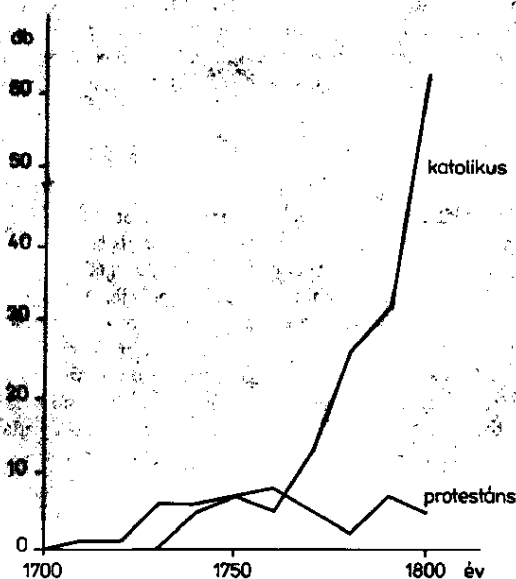
⁷⁰ A „funkció” fogalmának többretegűségéhez vö. GERNDT, H., *Kultur als Forschungsfeld*. München, 1981. 132–145.

propagálására éppúgy találtunk példát, mint az új kultusz- és eszmeáramlatoknak a társadalmi integrálódást segítő terjesztésére. A meggyőző, mozgósító, normatív funkció még világosabban áll előttünk akkor, ha figyelembe vesszük a kiadványok szelektív közvetítési módját: érdekes lenne annak a vallási tudásanyagnak a feltérképezése, ami *nem* jelent meg ezekben a füzetekben, amit tehát a ponyvakiadványok használói nem olvashattak. Az illusztrációk alkalmazása, a kép „expresszív hatalma” a kiadványokban a szövegek vizuális igazolását szolgálja, s a látszólag profán tematikájú ábrázolásokban is didaktikus-morális elgondolások jutnak kifejezésre.

Befejezésül még egyszer kiemeljük azt a tényt, hogy a széles társadalmi rétegeknek ezek a kiadványok adták meg először a lehetőséget a nyomtatott vallási irodalom tartós kézbevitelére. Ez a lehetőség a természetfeletti és a hívők viszonyának közvetlenebbé válását eredményezte, amikor a régi és új, a látenszen hagyományozott és újonnan importált vallási hagyományanyag rendelkezésre bocsátásával kiszélesítette a „szent”-tel való kommunikáció spektrumát, megnövelte a transzcendenssel való interakció lehetőségét. Másfelől a kiadványok használatával jelentősen megnövekedett a hívők részvételi lehetősége az „egyházi mezőben”, ami ekkor még nem annyira a fogyasztói szerep stabilizálódását eredményezi, hanem a vallási valóság érzékeltes és élményszerű megragadását segíti elő.

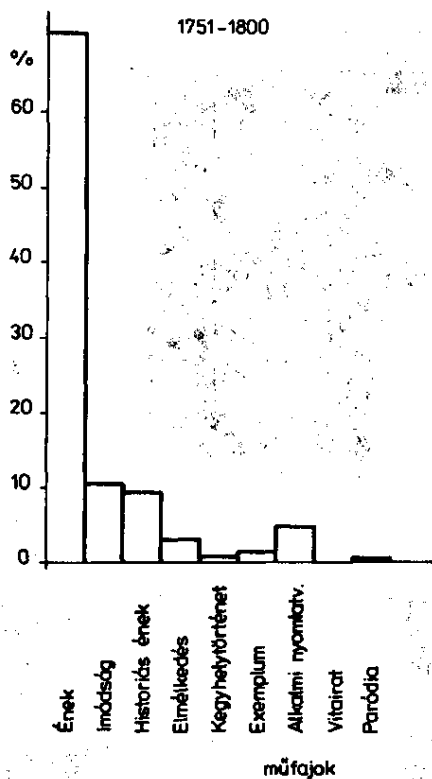
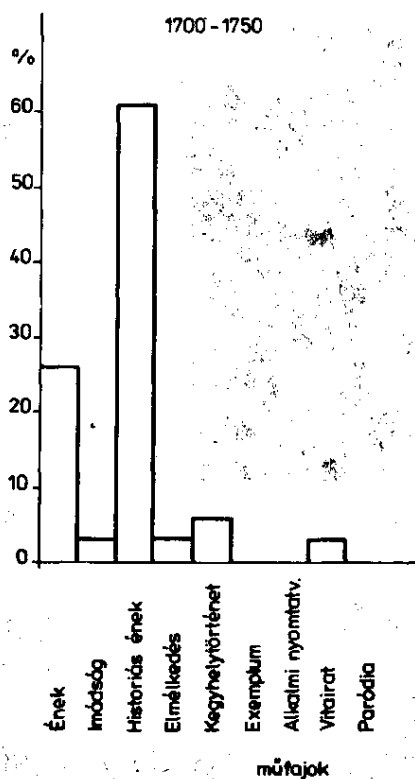
1. melléklet

A pontosan datálható anyag felekezeti megoszlása

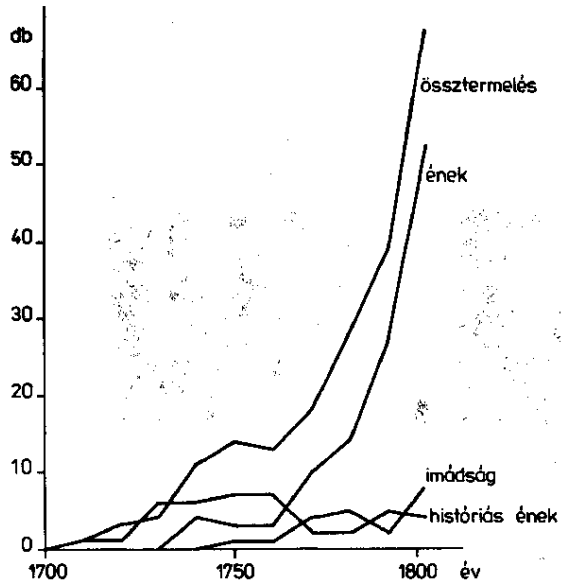
2. melléklet

A 18. század első vagy második felére datálható össztermelés műfaji megoszlása

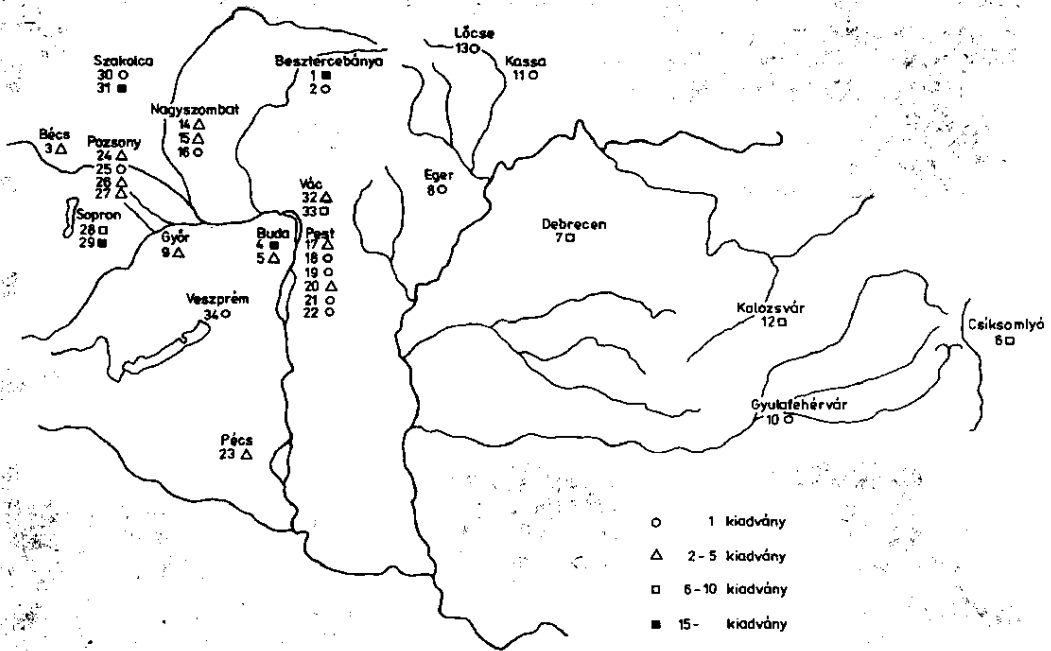
3. melléklet

A pontosan datálható össztermelés és három műfaj időbeli alakulása

4. melléklet.

A ponyvafüzetek megosztása nyomdák szerint

Besztercebánya

- 1 Tumler
- 2 Stefáni

Bécs

- 3 Trattner

Buda

- 4 Landerer
- 5 Egyetemi

Csiksomlyó

- 6 Zárda

Debrecen

- 7 Városi

Eger

- 8 Püspöki lyceumi

Győr

- 9 Streibig

Gyulafehérvár

- 10 Püspöki

Kassa

- 11 Landerer

Kolozsvár

- 12 Református egyházközség

Lőcse

- 13 Endter

Nagyszombat

- 14 Akadémiai
- 15 Jezsuita
- 16 Jelinek

Pest

- 17 Eitzenberger
- 18 Royer
- 19 Trattner
- 20 Lettner
- 21 Patzkó
- 22 Kammerlohr

Pécs

- 23 Engel

Pozsony

- 24 Royer
- 25 Spajzer
- 26 Landerer
- 27 Patzkó

Sopron

- 28 Rennauer
- 29 Siess

Szokolca

- 30 Sulc
- 31 Skarnitzl

Vác

- 32 Ambró
- 33 Gottlieb

Veszprém

- 34 Szammer

UN CHAPITRE DE L'HISTOIRE DE LA LITTÉRATURE RELIGIEUSE VENDUE
DANS LES FOIRES AU XVIIIe SIÈCLE

Un groupe des imprimés à bon marché, vendus dans les foires, qui se situent dans la zone frontière de l'histoire de la littérature comparée, de l'histoire des arts et de l'ethnographie historique, les cahiers de contenu religieux s'avéraient une source bien utilisable pour la connaissance de l'histoire de la civilisation et de la société du XVIIIe siècle. Au cours de l'examen de la production des cahiers à bon marché, nous avons vu se développer devant nous graduellement les différentes fonctions de ces imprimés. Parmi ces fonctions, c'était le caractère religieux, constructif (la fonction cognitive) qui s'avérait la plus importante, auquel s'attachait un trait moral intense et, accidentellement, une motivation confessionnelle-polémique. De parmi les fonctions latentes se rattachant étroitement aux fonctions cognitives, il faut souligner l'influence normative de ces publications, dans laquelle le plus grand rôle était joué par la transmission et l'enracinement des idéaux religieux. Cette fonction normative se dessine devant nous plus clairement encore si nous prenons en considération le moyen sélectif de transmission de ces publications: il serait intéressant d'inventorier la matière religieuse qui *ne* paraissait *pas* dans ces cahiers. Dans ces publications, l'emploi des illustrations, le „pouvoir expressif” des gravures servent la justification visuelle des textes, et dans les reproductions représentant un thème apparemment profane aussi, ce sont des conceptions didactiques et morales qui se traduisent.

C'étaient ces publications qui assuraient, pour la première fois, l'accès permanent à la littérature religieuse imprimée. Cette possibilité avait pour résultat de rendre plus immédiat le rapport entre le surnaturel et les croyants, d'augmenter la possibilité d'une interaction avec le transcendant. Par l'usage de ces publications, la possibilité de participation dans le „domaine ecclésiastique” augmentait considérablement, ce qui avait pour résultat, à cette époque, non seulement la stabilisation du rôle de consommateur, mais favorisait aussi une prise sensationnelle et pleine de vie de la vérité religieuse.